

KOSZTYÓ GYULA

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS MŰKÖDÉSE KÁRPÁTALJÁN 1939-BEN

GAZDASÁGI ÉS SZOCIÁLIS KERETEK

A TANULMÁNY TÁRGYA ÉS FORRÁSAI

Kárpátalja területe két ütemben került vissza a trianoni Magyarországhoz a revíziós törekvéseknek köszönhetően. Első lépésben Kárpátalja síkvidéki, döntő többségében magyarok által lakott területrésze – a Felvidék részeként – az 1938. november 2-i első bécsi döntéssel. Ezt követte a többségében nemzetiségek által lakott hegyvidéki területnek a Magyar Királyi Honvédség katonai akciójával lezajlott visszacsatolása 1939. március 14–18. között.¹ A katonai vállalkozással visszafoglalt hegyvidéki területen a magyar kormány nem állította vissza a történelmi vármegyék határait, hanem 1939. március 18-én 12 órától katonai közigazgatást léptettek életbe, amelyet 1939. július 7-én a polgári közigazgatással váltott fel a Kárpátaljai Kormányzó Biztosság.

A Kárpátalján életbe léptetett katonai közigazgatás a kutatott témák közzé tartozik a magyar történetírásban. Erről az első és legalaposabb munkát Tilkovszky Loránt készítette el 1967-ben. Tilkovszky a katonai közigazgatást összességében erőszakosnak tekintette, a „megvesztegetés és a megfélemlítés eszközeinek”. A katonai közigazgatás működését a magyar–német bonyolult diplomáciai kapcsolatok és a területnek szánt autonómia politikai, társadalmi vitájának kontextusában mutatja be. Említés szintjén foglalkozik a kommunista és ukrán politikai irányzatok hívei ellen elkövetett túlkapásokkal, ezzel szemben igen keveset szól a terület gazdasági, szociális állapotáról, az ezt kezelni igyekvő katonai és polgári közigazgatások törekvései-

¹ Az első bécsi döntéssel a trianoni Magyarországhoz visszacsatolásra került a Felvidék, ennek részeként a történelmi Ung, Bereg és Ugocsa vármegyék döntő többségében magyarok által lakott síkvidéki része. Az itt élő lakosság 86%-a magyar, 2%-a német, 9%-a rutén, 1% szlovák anyanyelvűnek vallotta magát. Az 1939-es katonai akcióval birtokba vett területen a nemzetiségi lakosság dominált. Az itt élő lakosság 9,2%-a a magyart, 74%-a a rutént, 3,7%-a a szlovákokot tartotta anyanyelvűnek. THIRING Lajos: Terület és népesség. *Magyar Statisztikai Szemle*. 1939/11–12. 1014–1027. Ld. még *Az 1930. évi népszámlálás VI. rész. Az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1941. 240. Bővebben ld. *1941. évi népszámlálás demográfiai adatok községenként (Országhatáron kívüli terület)*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1990. 6–7.

ről.² Fedinec Csilla 2002-ben megjelent, rövid áttekintést nyújtó kronológiájában említés szintjén foglalkozott a témával,³ majd pedig ezt ismételte meg 2015-ben megjelent kötetében.⁴ Botlik József 2005-ben megjelent munkájában alaposabban mutatta be a katonai közigazgatás intézményes kereteit, felépítését, működési struktúráját. Ő volt az első, aki levéltári kutatások alapján először írt a katonai közigazgatás működésén belül a szociális helyzet javítására irányuló intézkedésekről.⁵

A katonai közigazgatás az élet minden területére kiterjedt. A rendfenntartásra, a köz- és vagyonbiztosításra, a közegészségügy megszervezésére, a gazdaság- és közellátás működtetésére, árszabályozásra, az új közigazgatás kinevezésére, a politikai élet betiltására, oktatásszervezésre stb. A témában megjelent munkák ennek ellenére a katonai közigazgatás közel négyhónapos időszakát összességében és abszolutizálva tisztogatási akcióként értelmezik. Teszik ezt anélkül, hogy egy konkrét esetet is példaként hoznának, amit a katonai közigazgatás alatt a nemzetiségi lakosság kárára elkövettek. Ennek az az oka, hogy hivatkozásaik minden esetben szinte azonosak, a vezérkari főnök levelezései a miniszterelnökséggel, amelyekben pusztán említés történik a katonai közigazgatás idején elkövetett erőszakos cselekményekről, konkrét erőszakos esetekről nem esik bennük szó, mivel céljuk pusztán a helyzetjelentés. Vitathatatlan tény,⁶ hogy az erőszak alkalmazása, az önbíráskodás gyakran előfordult ezekben a hónapokban Kárpátalján.⁷ De az is tény, hogy ezen túl a katonai

² TILKOVSKY Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon (1938–1941)*. Akadémiai, Budapest, 1967. 162–188.

³ FEDINEC Csilla: *A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944*. Forum Intézet–Lilium Aurum, Galánta–Dunaszerdahely, 2002. 323–336.

⁴ FEDINEC Csilla: *A Magyar Szent Koronához visszatért Kárpátalja*. Jaffa, Budapest, 2015. 124.

⁵ BOTLIK József: *Közigazgatás és nemzetiségpolitika Kárpátalján. I. kötet. Magyarok, ruszinok, csehek és ukránok 191–1945*. Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza, 2005. 344–350. (a továbbiakban: BOTLIK, 2005)

⁶ Írásom további részében saját kutatásaim alapján konkrét példát mutatok be a katonai közigazgatás alatt elkövetett nemzetiségek elleni erőszakra. Részletesebben azonban nem foglalkozom ebben az írásban az erőszak történeti eseményekkel, mivel jelenleg kutatásokat folytatok ebben a témában és végkövetkeztetések levonása még korai lenne. Az 1939-ben Kárpátalján létrejövő katonai közigazgatás alatt a magyar fél által elkövetett túlkapásokkal, tisztogatási akciókról, önbíráskodásról külön, a jövőben megjelent tanulmányban foglalkozom.

⁷ Mai napig nem jelent meg olyan erőszak történeti munka, amely az erőszak típusait, jellegét, időbeli változását, okait a katonai közigazgatás alatt konkrét példákban mutatta volna be. A főlölesleges erőszak alkalmazására állandó hivatkozási alap a szakmunkákban Marina Gyula visszaemlékezése. Marina Gyula a katonai közigazgatást vezető Novákovits Béla altábornagy mellé beosztott polgári ügyekért felelős kormánybiztos volt, aki 1977-ben megjelent visszaemlékezésében így írt az erőszakról és kedvezőtlen következményéről: „Ezen az össze-vissza kuszált »közigazgatási« hadszíntéren, ami aztán kizárólag pacifikálóká vedlettünk át. Ez pedig éppen az volt, ami ide és abban az időben egyáltalán nem kellett! Innen származott a mi, minden oldalról megnyilvánult népszerűtlenségünk.” MARINA Gyula: *Ruténsors–Kárpátalja végzete*. Patria, Toronto, 1977. 126. (a továbbiakban: MARINA, 1977)

közigazgatás feladatai sokkal összetettebbek, szerteágazóbbak voltak, minthogy egyszerűen csak erőszaktörténeti narratívaként értelmezzük. Talán azért van ez így, mert más oldalairól szinte egyáltalán nem is tudunk semmit. Például Kárpátalja gazdasági és szociális helyzetéről, illetve ezek kezelésre irányuló katonai intézkedésekről, amelyhez az újonnan feltárt forrásokkal kívánok új ismeretekkel szolgálni.

Tanulmányom célja tehát a katonai közigazgatás gazdasági és szociális intézkedéseinek bemutatása. Ehhez a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében (KTÁL) fennmaradt, eddig érintetlen járási katonai parancsnokságok iratait, illetve a járási katonai parancsnokok mellé kijelölt miniszteri tanácsosok jelentéseit használtam fel.⁸ A forráskritika érdekében kutattam a Hadtörténelmi Levéltárban (HL) őrzött Vezérkari Főnökség 1. osztályának és a Honvédelmi Minisztérium 13. (igazságügyi) osztályának iratait,⁹ továbbá a Miniszterelnökség Kisebbségi és Nemzetiségi osztályának a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárban (MNL OL) található dokumentumait is.¹⁰ A nagyfokú iratpusztulás miatt a járási katonai parancsnokságok mindössze harmadának maradtak fenn a dokumentumai a KTÁL-ban. Mivel a munka szerkezeti alapja a KTÁL-ban őrzött járási parancsnoksági iratokban lévő tartalom, ezért e tanulmányom struktúráját is az iratok tartalma határozta meg. Így előre szeretném jelezni, hogy ebben az írásban nem foglalkozom a visszacsatolás katonai eseményeivel, a Honvédségnek a Szics-gárdával folytatott küzdelmeivel, vagy a katonai közigazgatás más erőszaktörténeti oldalával. Ehelyett a katonai közigazgatás működésének egy feltáratlan oldalával foglalkozom – a terjedelmi korlátok figyelembevételével –, mégpedig a gazdasági és a szociális helyzet javítása érdekében végrehajtott intézkedésekkel.

⁸ Érdekes tény, hogy a Kárpátaljai Területi Állami Levéltár beregszászi részlegében (továbbiakban KTÁL) fennmaradt és őrzött járási katonai parancsnokságok iratait mai napig sem magyar, sem pedig ukrán történészek nem kutatták és használták munkáikhoz, pedig az iratanyag könnyen hozzáférhető.

⁹ Utóbbi irat együttes kutatását jelenleg is végzem egy összefoglaló erőszaktörténeti írás elkészítése érdekében.

¹⁰ Tilkovszky Loránt és Botlik József munkáinak ez az irat együttes a leggyakoribb hivatkozási alapja.

A KATONAI KÖZIGAZGATÁS MŰKÖDÉSE KÁRPÁTALJÁN

Az intézményes alapok

A Honvédség 1939. március 19-én számolta fel a Szicsek utolsó ellenállását is Kárpátalján.¹¹ Még ezt megelőzően, 1939. március 18-án déli 12 órától a Honvédség vezérkari főnöke, Werth Henrik a birtokba vett kárpátaljai területen katonai közigazgatást léptetett életbe.¹² A katonai közigazgatás alá tartozó terület hátsó határa az első bécsi döntés szerint megállapított demarkációs vonal volt, ahol záróvonalat állítottak fel. A záróvonal átlépése szigorúan tilos volt civileknek. Kivételt képeztek ez alól azok, akik igazolni tudták, hogy minisztériumi kiküldöttek, közbiztonsági, pénzügyőrségi szervek, a magyar államvasút, a posta tagjai. Polgári személyek csak abban az esetben léphettek át a záróvonalat, ha a katonai parancsnokságok vagy a Vkf. 2. osztály által kiállított arcképes igazolvány birtokában voltak. A záróvonal átlépésére Tiszaújhely, Munkács és Ungvár településeken volt lehetőség,¹³ március 22-től már Tiszaújhely, Feketepatak, Salánk, Alsóremete, Korláthelmec, Radvánc községeknél is.¹⁴ A záróvonal átlépését 1939. március 28-án a Honvéd Vezérkar főnöke módosította. Eszerint nem volt szükség átlépési engedélyre annak, aki a trianoni határ és a záróvonal közötti területen élt és a hegyvidékre akart utazni.¹⁵ A záróvonalat és a beutazási korlátozást 1939. április 28-án szüntette meg a Honvédvezérkar.¹⁶

A létrejövő katonai közigazgatás közvetlen vezetője Novákovits Béla nyugalmományú altábornagy volt, aki Werth Henrik gyalogsági tábornoktól, a Honvéd Vezérkar főnökétől kapta az utasításokat.¹⁷ Novákovits Béla mellé Marina Gyula teológiai tanár, ungvári lakos személyében polgári (megbízottat) biztost rendelt ki Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter. Marina tevékenységét gátolta szűk hatásköre, mely szerint a járási katonai parancsnokoknak a személyi kérdésekben meg kellett őt hallgatniuk, mindez azonban csekély súllyal bírt, hisz utasításokat nem adhatott, így a katonák figyelembe sem vették véleményét.¹⁸ Sikert, eredményt az

¹¹ B. STENGE Csaba: Magyar hadműveletek Kárpátalján 1939-ben. In: *Kárpáti Ukrajna: Vereckétől Husztig. Egy konfliktustörténet nemzeti olvasatai*. Szerk. FEDINEC Csilla. Kalligram, Pozsony, 2014. 111.

¹² Egész Kárpátalja visszakerült Magyarországhoz. *Népszava*, 1939. március 19. 3.

¹³ A vezérkar főnökének esti jelentése és intézkedései a záróvonal átlépéséről. *Népszava*, 1939. március 19. 24.

¹⁴ *Az Óslakó*, 1939. március 26. 3.

¹⁵ Helyreáll a nyugalom. *Népszava*, 1939. március 29. 12.

¹⁶ *Kárpáti Híradó*, 1939. április 28. 3.

¹⁷ BOTLIK, 2005, 344–345.

¹⁸ BRENZOVICS László: *Nemzetiségi politika a visszacsatolt Kárpátalján 1939–1944*. Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, Ungvár, 2010. 57.

ún. dróttalan táborok¹⁹ felszámolásában ért el.²⁰ Ezzel egy időben, 1939. március végén a magyar hadvezetés a kárpátaljai katonai közigazgatás személyzeti beosztását a kassai VIII. honvédhadtest keretében állította össze. Novákovits Béla altábornagy hivatala mellé polgári osztályt hoztak létre, amelynek élére Horthy Béla nyugalmazott rendőrfőkapitány-helyettest nevezték ki.²¹ A katonai közigazgatást járási szervezetben építették ki. A járások élére honvéd ezredesi, alezredesi és őrnagyi rangú katonai parancsnokokat neveztek ki, míg a helyetteseik hasonló beosztású nyugalmazott állományú csendőrtisztek voltak. Az egyes parancsnokok munkáját közigazgatási előadók és járási miniszteri megbízottak segítették. A miniszteri megbízottak többsége helyi illetőségű volt, és szinte mindannyian a helyi csehszlovák közszolgálatban álltak 1939. március 14-e előtt.²²

A birtokba vett Kárpátalja területén 12 járási katonai parancsnokságot hoztak létre. A katonai közigazgatás székhelye (Kárpát-csoport parancsnokság megnevezést használták) az ungvári kormányzósági épület egész földszintjét elfoglalta. A Kárpát-csoport parancsnokság alapvetően két osztályból tevődött össze: polgári és katonai. A katonai közigazgatás fő működtetője és mindkét alosztályának vezetője Novákovits Béla altábornagy volt. Hivatala mellé került kinevezésre Marina Gyula, amíg Horthy Béla irányította a katonai adminisztráció polgári alosztályát. Az ungvári székhelyre néhány nap leforgása alatt minden miniszteri szaktárcától megbízottak érkeztek, akik azonnal hozzáláttak a Budapesten utasításba kapott feladatok megvalósításához.²³

Feladatok, célok, időtartam

A katonai közigazgatás feladatairól és a céljairól a források sok mindent elárulnak. A katonai közigazgatást vezető Novákovits Béla altábornagy – a túlkapások ellenére – célként jelölte meg az erőszak, a vádaskodás mellőzését és a feszült közhangulat gyors konszolidálását.²⁴ A mellé beosztott Marina Gyula miniszteri biztos is hasonló állásponton volt. Véleménye szerint a vádaskodások, nyomozások, a gyanúnak vélt elemek számára táborok felállítása helyett a katonai közigazgatásnak az élelmiszerellátás megszervezésére, igazságos elosztására kellett volna koncentrálnia.²⁵

¹⁹ Dróttalan táborok voltak, ahol a magyar katonai közigazgatás a terület elfoglalása után a gyanúnak vélt civileket gyűjtötte össze.

²⁰ MARINA, 1977, 126–127.

²¹ KTÁL, Fond 1114., op. 1., od. z.b 2., 1.

²² BOTLIK, 2005, 345.

²³ MARINA, 1977, 132.

²⁴ Uo. 123.

²⁵ Uo. 126.

A katonai közigazgatás feladatait központi utasítás szabályozta.²⁶ Eszerint „a katonai közigazgatás teljes erejével arra törekedjék, hogy a hadviselés érdekeit mindenek felett biztosítsa, ám ugyanakkor az is legyen a célja, hogy a rendes viszonyok mielőbb helyreálljanak és mind az állami élet, mind a magánélet a rendes keretek között folyják tovább.”²⁷ A Harcászati Szabályzat tervezete szerint a katonai közigazgatást a fővezérség irányította, amely III. fokú közigazgatási hatóságnak számított, míg a városi, vármegyei parancsnokságok²⁸ II. fokúak. A járási katonai parancsnokságoknak I. fokú hatósági jogköre volt. Fontos megjegyezni, hogy a (polgári) közigazgatási szakközegek a járási parancsnokságok alárendeltségében végezték feladatukat, ami abból állt, hogy a katonai parancsnokok intézkedéseikhez szükséges előkészítést, adatok összegyűjtését elvégezték.²⁹ Vagyis minden esetben intézkedési jogköre csak a katonai parancsnoknak volt, de ezzel együtt a felelősség is őt terhelte. A katonai közigazgatás idegenrendészeti, belső- és külső hírszerzési feladatokkal is rendelkezett. Ezt az alárendelt csendőri és rendőri szervekkel gyakorolt Kárpátalján.³⁰

Kárpátalján a katonai közigazgatást Teleki Pál miniszterelnök a lehető legrövidebb időre akarta korlátozni. Ennek oka a miniszterelnökhöz befutó jelentések, pontosabban a bennük szereplő gyakori atrocitások, önbíráskodások voltak, amelyeket a katonai közigazgatás ideje alatt követtek el.³¹ Teleki már március 22-én felszólította

²⁶ 1939. január 17-én a VKF 4. osztály megküldte a VKF 1. osztálynak a Harcászati Szabályzat III. részét (ezen belül a Katonai közigazgatási szolgálatot is) véleményezésre. Miután ez megtörtént, Werth Henrik a Legfelsőbb Honvédelmi Tanácshoz nyújtotta be jóváhagyásért. Ez a benyújtásra kerülő példány maradt fenn, amiből néhány ponton megismerhetjük a katonai közigazgatás és az abban résztvevők feladatait. Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) VKF B/226. doboz. 277/1218/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3162/Eln. Harcászati Szabályzat III. rész 23. §. kiadása véleményezésre. 23–24. Én ezt a rendelettervezetet veszem alapul a feladatok tisztázásához.

²⁷ VKF B/226. doboz. 277/1218/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3162/Eln. Harcászati Szabályzat III. rész 23. §. kiadása véleményezésre. 23.

²⁸ Ezek nem kerültek létrehozásra Kárpátalja hegyvidéki területein. Érdekes módon járási katonai parancsnokságok alakultak, amelyek közvetlenül Novákovits Bélával voltak összeköttesben.

²⁹ VKF B/226. doboz. 277/1218/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3162/Eln. Harcászati Szabályzat III. rész 23. §. kiadása véleményezésre. 23–24.

³⁰ NECZE Gábor: Kárpátalja az állambiztonsági jelentések tükrében 1939–1941. In: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közelítés.* Szerk. FEDINEC Csilla. Teleki László Alapítvány, Budapest 2004. 143.

³¹ Egy példa a civil lakosság ellen lekötött önbíráskodásra saját, jelenleg is tartó kutatásomból, Kupár Károly szentmihálykörtvélyesi görögkatolikus pap esete. A paróchust 1939. március 19-én vasárnap reggel a templomból hurcolta el Zöldi Márton csendőrhadnagy. Kupár Károlyné kétségbeesésében Horthy Miklós feleségének írt levelet 1939 őszén, miután nyolc hónapja nem hallott férjéről. Az ügyről 1939. novemberben már a Vkf. 2. osztályán túl tudomást szerzett a Miniszterelnökség és a Külügyminisztérium is. A honvédelmi miniszter magyarázatot kért az esetről 1940. január 10-én a Csendőrség Felügyelőségtől. A válasz 1940. április 29-én érkezett meg, melyben

Werth Henriket, hogy tanúsítson humánusabb bánásmódot az ukránérzelmű, illetve annak vélt lakossággal, valamint a szicsgárdistákkal szemben.³² Majd 1939. április 4-én kormányhatározatot fogadtak el, melyben kijelentették, hogy „a most visszafoglalt Kárpátalja területén [...] a honvédevezérkar általános természetű intézkedéseknél mindig kérje ki a miniszterelnök, illetve a miniszterelnökség állásfoglalását.”³³ A katonai közigazgatás főleg a gazdasági ügyekben konzultált a Miniszterelnökséggel, a források szerint a járási katonai parancsnokok más témában abszolút nem tartották magukat ehhez. Teleki eközben attól tartott, hogy az erőszak nem szolgálja a többségében nemzetiségi lakosság hangulatának megnyugvását és a helyzet gyors konszolidálását. Erről a kormányfő egyébként 1939 májusában személyes utazása során is meggyőződött Kárpátalján.³⁴

Ráadásul a katonai közigazgatás megszüntetésének közigazgatási szempontból nem volt alternatívája. A magyar kormány konkrét elképzelésekkel sem rendelkezett a területen élő nemzetiségeknek juttatandó önrendelkezés tartalmáról. Márpedig Teleki Pál bejelentette,³⁵ hogy valamiféle autonómiát mindenképpen adni kíván a területnek, azonban az önrendelkezés politikai-társadalmi vitája a magyar politikai és társadalmi életben csak a terület birtokbavételét követően vette kezdetét.³⁶ Mivel a vita az autonómiáról elhúzódott, így május végén Teleki Pál végül úgy döntött, hogy a ruszin autonómia kidolgozásáig ideiglenes közigazgatást vezetnek be Kárpátalján, hogy azzal szüntessék be a katonai adminisztrációt. Ennek érdekében május végén megtették a szükséges intézkedéseket és névjegyzékeket állítottak össze a leendő hivatali vezetőkről. Az ideiglenesnek szánt, de végül 1944-ig érvényben lévő polgári közigazgatást a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság 1939. július 7-én léptette életbe, megszüntetve Kárpátalján a katonai közigazgatást.

közlök Bartha Károly vezérezredessel, honvédelmi miniszterrel a még tartó nyomozás eredményét. Ebben egyértelműen tudatja a Felügyelőség, hogy Kupár Károly görögkatolikus paróchust, Nebola Vaszil tanítót, Rozsnyicki Fedor, Timoscuk Vaszil, Polyencsuk Iván, Godván Iván, Cihanin Mihály terebesfőhadnagy lakosokat Zöldi Márton, a pécsi csendőrkörület állományába tartozó csendőrhadnagy elfogta, gépkocsin a Rahótól északra lévő Tiszaborkút község határában föbe lőtték és eltemették. 1940 áprilisában az ügyben a nyomozás még tartott. HL. I. 31. HM. 1940. 4869. doboz. 2373/13. eln. – 1940. Ld. még Magyar Nemzeti Levéltár, Országos Levéltár (a továbbiakban: MNL OL) K 63., 1939–7/7–IX., 12.

³² OFICINSZKIJ Román: Válság és válságkezelés. In: *Kárpátalja 1919–2009. Történelem, politika, kultúra*. Szerk. FEDINEC Csilla–VEHES Mikola. Argumentum, MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 167.

³³ MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–L–17029., 1–5.

³⁴ MARINA, 1977, 134.

³⁵ Teleki a felsőházban is bejelentette a magyar–lengyel határ helyreállítását és Ruszinkó birtokbavételét. *Népszava*, 1939. március 18. 8.

³⁶ ABLONCZY Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941)*. Jaffa, Budapest, 2018. 215.

A katonai közigazgatás működése: a gazdasági helyzet javítására irányuló intézkedések

A járási katonai parancsnokságok, illetve a miniszteri megbízottak jelentései alapján megállapítható, hogy a katonai közigazgatás roppant nagy figyelmet tanúsított a gazdasági kérdésekre és a szociális helyzet javítására. Legalábbis a katonai közigazgatást vezető Novákovits Béla magatartásában ez egyértelműen tetten érhető, amit érezhetően beosztottjaitól is megkövetelt. Sőt ebben a kérdéskörben például a Miniszterelnökséggel is rendszeresen konzultált.

Kárpátalja katonai visszacsatolását követően szinte azonnal sajtócikkek tömkelege jelent meg mind a helyi, mind pedig a budapesti napilapokban arról, hogy a terület természeti kincsei milyen nagy jelentőséggel bírnak az egész ország számára. Az egyik helyi lap, a *Kárpáti Híradó* már 1939. március 21-én nagy reményeket fűzött a terület roppant nagy erőállományának, ritka fafajainak gazdasági hasznosításához.³⁷ Hasonlóan vélekedtek a budapesti napilapok is.³⁸ Kunder Antal kereskedelmi és közlekedésügyi miniszter³⁹ *Népszavának* adott riportja szerint a Felvidék és Kárpátalja visszacsatolásával az ország erdőterülete 68%-kal nőtt, a műfaimport 50%-kal csökkent, a tűzifa, faszén és falepárlási termékek importja pedig teljesen megszűnt. Nagy reményeket fűzött a miniszter Kárpátalja vízen energiájának kihasználásához is.⁴⁰ Bródy András ruszin politikus is komoly várakozásokat fogalmazott meg Kárpátalja természeti kincseinek feldolgozásához. Ő a kitermelést a ruszin lakosság gazdasági, politikai és kulturális fejlődésével szerette volna egybekötni.⁴¹

A korabeli helyi újságokban a gazdasági élet zökkenőmentes működéséről olvashatunk, ami azonban nem felelt meg a valóságnak, inkább a kormányzat stabilitást és nyugalmat sugalló propagandájának része volt.⁴² Ugyanis a zökkenőmentes gazdasági átálláshoz az úthálózat rendbehozatalára, a pénzügyi élet beindítására,⁴³ a szükséges pénzváltások elvégzésére (koronáról pengőre), a gazdasági közigazgatás létrehozására volt szükség stb. Ez nem ment az egyik napról a másikra, ehhez időre volt szükség. Ráadásul Kárpátalja fő termelővállalatai (fűrészüzemek, falepárlók)

³⁷ *Kárpáti Híradó*, 1939. március 21. 4.

³⁸ Mit nyertünk Kárpátaljával gazdasági szempontból? *Kereskedelmi Hírlap*, 1939. március 28. 1.

³⁹ Aki egyébként 1939. április 5-én személyesen is járt Kárpátalján, szinte minden ipartelepét, erdőgazdaságot felkeresett és első kézből tájékozódott az állapotokról. *Kárpáti Híradó*, 1939. április 6. 1.

⁴⁰ Kunder miniszter a magyar ipar és mezőgazdaság ütköző érdekeiről. *Népszava*, 1939. március 31. 2.

⁴¹ *Kárpáti Híradó*, 1939. április 7. 2.

⁴² *Kárpáti Híradó*, 1939. március 29. 2.

⁴³ Ezt szolgálta a Munkácsi Kereskedelmi Bank Részvénytársaság létrehozása Munkácson 1939. május 26-án, ugyanis ennek a banknak lett a feladata a zavartalan hitelellátás biztosítása a katonai közigazgatás során beinduló gazdasági intézkedéseknek. KTÁL, Fond 1553., op. 1., od. zb. 47., 1–2.

már 1938 decemberétől csökkentett ütemben dolgoztak.⁴⁴ Ennek hátterében főleg a vállalatok faértékesítési problémái húzódtak meg, hiszen felvevőpiacuktól, a síkvidék városaitól (Munkács, Ungvár, Nagyszőlős) elszakadtak az első bécsi döntéssel.⁴⁵ Így kereslet híján faraktáraik megteltek, aminek az sem kedvezett, hogy a katonai műveletek miatt szállítási nehézségek alakultak ki 1939-ben,⁴⁶ Novákovits altábornagy rendelkezése szerint ugyanis a fafuvarozáshoz, faúsztatáshoz a fakereskedőknek csak az ő személyes engedélyével volt lehetőségük.⁴⁷ Ez bürokratikusá tette az ügyintézkést. Bár ezzel Novákovits a fakereskedelmet kívánta szigorú felügyelet alatt tartani (a facsempészetnek akarta elejét venni), utasítása mégis kedvezőtlen hatást váltott ki, hiszen azután, hogy a faraktárak megteltek, az üzemek 1939 májusában szinte teljesen felfüggesztették a fakitermelési munkákat,⁴⁸ ami viszont a munkanélküliek számát növelte. Novákovits április végére rádöbbsent, hogy a faipari cégek forgótőke nélkül maradtak, utasítását azonban nem vonta vissza. Tudta azt is, hogy a tőkehiány következtében elbocsátásokra kell számítani. Meglátása szerint az üzemek elbocsátották munkásaikat, hogy lefaragják kiadásait és így kímélik a költségvetésüket, amíg a felhalmozott fakészleteket értékesíteni nem tudják.⁴⁹

A lakosság munkanélkülisége jelentős volt,⁵⁰ ami egyúttal elmaradott szociális helyzetének is oka volt. A '30-as évek második felében Ludwig Renn német szocialista író, aki körúton vett részt Kárpátalja hegyvidéki falvaiban, röviden így foglalta össze a rutének szociális helyzetét: „A háború idején a lövészárkokban sem éltünk

⁴⁴ 1939. április utolsó napjaiban a dombói csendőrörs jelentést tett Lehoczky-Semmelweis Andor alezredesnek, a técsői járási katonai parancsnoknak, melyben közölte, hogy a lakosság szinte minden tartalmát felélte, mert négy hónapja nincs fakitermelési munka a környéken, így a lakosság közhangulatát nagyfokú elkeseredés jellemezte. KTÁL Fond 105., op. 1., od. zb. 2., 1.

⁴⁵ A nagybocskói Klotild üzem közel 300 főt foglalkoztatott. 1939. április 17-én Dercsényi Béla, az üzem titkára arról tájékoztatta a Miniszterelnökséget, hogy az üzem foglalkoztatottsága komoly nehézségekkel küzd, mivel még nincs megszervezve a fa elszállítása, ebben az ügyben még csak a tárgyalások zajlanak Budapesten. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 10.

⁴⁶ A szolvyvai Bantlin falepárló üzem 1939. április 16-án arról tett jelentést, hogy csak csökkentett munkateljesítménnyel dolgoznak. Tömegesen (maximum 700 fő) szinte csak nyáron volt munka a falepárlónál. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 6–9.

⁴⁷ Csak olyan menetlevéllel lehetett fát elszállítani, amelyen a „Kárpátalja katonai közigazgatásának vezetője!” felirat szerepelt. Több illegális faelszállításra derült fény, amelyek bírósági ügyel zárultak. KTÁL Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 2–6. Lásd még. KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 8., 76.

⁴⁸ Az egyik legnagyobb fakitermelési és fűrészüzem, a dombói Vihorlát Erdő és Fűrészipari Rt. 1939. május 17-én leállította a működését. Ennek oka az volt, hogy a faraktárai megteltek, mivel a fa vasúti szállítása vagonhiány miatt megszűnt. Így nem tudták az angol és német megrendeléseket elszállítani. KTÁL Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 55a.

⁴⁹ MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 5.

⁵⁰ Bár pontos számmal, aránnyal sajnos nem rendelkezünk.

így, ilyen mostohán, mint a Verhovina népe.⁵¹ A lakosság a járási katonai közigazgatást már március végén panaszaival árasztotta el, melyekben szegénységre, élelmisszerhiányra panaszkodtak.⁵² Április közepére a lakosság hangulata végletekig leromlott. Kőrösmező lakosságának hangulatáról Nagy Gyula, a rahói járási katonai parancsnok így írt jelentésében: „A lakosság hangulata napról-napra kedvezőtlenebb. Oka ennek, hogy nincs munka és az erdőkitermelés még mindig szünetel és a megélhetési viszonyok nem kielégítőek. Mezőgazdasági munka nincs. Erdőkitermelési munka vagy építkezési munka nincs.”⁵³ Látható, hogy a munkanélküliség, s amiatt a bizonytalan megélhetés komoly közhangulat(rontó) alakító tényező lett. Tudta ezt Novákovits Béla is, aki felismerte a munkanélküliségben rejlő veszélyeket, különösen a ruszin lakosság körében. Úgy gondolta, hogy a lakosság körében napról-napra növekvő zúgolóadás, elégedetlenség, a rossz megélhetési kilátások mind lehetséges táptalajt nyújtanak a magyar kormányzattal szembeni ellenszenv kialakulásának. Így olyan intézkedésekbe kezdett, amelyekkel egyszerre akarta a munkanélküliséget mérsékelni és a szociális állapotokat enyhíteni. A megoldást ínség-⁵⁴ és közmunkák⁵⁵ gyors megkezdésében látta.

Novákovits a terület teljes visszacsatolását követően igen hamar, március 24-én felmérést készíttetett az ínségmunkára szoruló lakosság számáról, és egyúttal javaslatokat kért a járási katonai parancsnokságtól a megindítható ínségmunkák típusáról. Ezeknek a jelentéseknek az elkészítésére mindössze hat napot adott Novákovits, azonban többségük április közepére érkezett csak meg az altábornagyhoz.⁵⁶ Ezekből egyrészt láthatóvá vált, hogy a lakosság tömegesen jelentkezik ínségmunkára, másrészt pedig, hogy főleg út-, hídjavítási, pataktisztítási, kőfejtési munkálatokra van

⁵¹ Kárpátalja gazdasági kincsei. *Népszava*, 1939. április 2. 56. sz. 15.

⁵² KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 1., 12–13a.

⁵³ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 11.

⁵⁴ Ínségmunka, amelynek lebonyolítását községi költségvetésből a rászoruló lakosság bevonásával a községi jegyző felügyeletével végezték el.

⁵⁵ Közmunka olyan foglalkoztatást jelentett, amely magasabb állami hivatal (pl. Államépítészeti Hivatal, vízügy, erdőhivatal) felügyelete alatt valósult meg.

⁵⁶ A késlekedésben két ok is szerepet játszott. Egyrészt az, hogy a járási katonai parancsnokoknak a járás szinte minden községét személyesen kellett bejárniuk a szükséges adatok összegyűjtéséhez. KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 2. Másrészt pedig éppen április első hetében érkeztek meg a járási katonai parancsnok mellé kirendelt járási gazdasági felügyelők, akiknek segédkezniük kellett a kimutatások elkészítésében, azonban komoly nehézségekkel szembesültek hivatali helyük elfoglalásakor. A rahói járási gazdasági felügyelő jelentése, amelyet megküldött Novy Ferdinándnak Ungvárra, rahói munkába állásának körülményeiről: „Oly nehéz a szolgálat kiépítése és oly nehéz a szolgálat és lassan indul meg minden, hogy a hiányos működésem ennek tudható be. Nem tudok beszélni az emberekkel, ha adnak is tolmácsot annak olyan kicsi az intelligenciája, hogy míg valami szakdolgozatot (leltárt, kimutatást) meg akarok csinálni 1-2 napot is igénybe vesz.” KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 25., 8–8a.

lehetőség ínségmunka keretei között. A járási katonai parancsnokok szinte minden esetben elzárkóztak attól, hogy a napszámberék, fizetések mértékét ők határozzák meg – hisz a bérek mértékére is javaslatokat kellett tenniük –, mondván, ezt „közgazdász szakemberek bevonásával kellene megállapítani.”⁵⁷ Községenként átlagosan 40-50 ember jelentkezett, de egy-egy községben, mint például Kőrösmezőn, kiugróan sokan: 700 fő,⁵⁸ Nagybocksón pedig 308 személy.⁵⁹

A kimutatás elkészítésére felszólító utasítással egy időben Novákovits körrendeletben egységesítette minden járási parancsnokság számára az ínségmunka megszervezésének szempontjait. Ebben hangsúlyozta, hogy a munkanélküli, de munkaképes lakosság életlehetőségének biztosítása érdekében kell az ínségmunkát megszervezni. Elismerte, hogy a szükséges anyagi fedezettel még nem rendelkezik, ezért hitelből lesz finanszírozva az ínségmunka. Ugyanakkor jelezte, hogy garanciákat kapott⁶⁰ a kormánytól arra, hogy a Belügyminisztériumon keresztül a szükséges anyagi forrásokat biztosítani fogják.⁶¹ Ettől eltekintve utasította beosztottjait, hogy az előkészítési munkálatokat azonnal kezdjék meg. Novákovits körrendeletében általános elvként határozta meg, hogy „A munkaképes családfő, illetve munkaképes családtagjai csak munka ellenében kaphatnak támogatást. Ezekről teljes értékű munka követelendő meg, akár napszámber, akár pedig természetbeli juttatás esetében is.”⁶² Ínségmunka keretei között kőtermelést, útépités előmunkálatait, közlegelő-javítást, vízvezető árkok készítését, pataktisztítást, járdaépítést kellett megvalósítani. Minden ínségmunkát a község vezetőinek szigorúan be kellett jelenteni az Államépítészeti Hivataloknak, illetve a Gazdasági Felügyelőségeknek. A munkabérekkel kapcsolatban egyértelműsítette a katonai közigazgatás vezetője, hogy annak mértéke a legkisebb helyi keresettel legyen egyenlő (napszámber 1,50 pengő).⁶³ „Az ínségenyhítő tevékenységnek ugyanis nem az a célja, hogy munkáskezeket a szabad munkapiactól elvonjon, vagy pedig egyetlen megélhetési forrást keressen, hanem az, hogy azok részére, akik nem tudnak munkához jutni, a létminimumot biztosítsa” – indokolta Novákovits. Egyúttal közölte, hogy a kifizetéseket a járási katonai parancsnoksá-

⁵⁷ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 2.

⁵⁸ Ez a szám Kőrösmező község lakosságának 6%-át jelentette.

⁵⁹ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 1–11.

⁶⁰ Vagyis hitelre történtek a kifizetések.

⁶¹ A kormány még 1939. május elején sem folyósította a szükséges forrásokat az ínségmunkára, derül ki Novákovits Béla altábornagy Miniszterelnökségnek küldött beszámolójából. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 5–6.

⁶² KTÁL Fond 1004., op. 1., od. zb. 5., 1.

⁶³ Novákovits Béla úgy határozta meg a kereset mértékét, hogy egy család részére, amelyben a férj, feleség, három gyerek és egy nagymama él, havi 35 pengő kereset jusson. KTÁL Fond 1004., op. 1., od. zb. 5., 2a.

gokra bízva azzal a megkötéssel, hogy a munkabér egy részét természetbeni juttatások formájában osszák ki, megelőzve ezzel a keresetnek alkoholvásárlásra költését.⁶⁴

Az alapos és részletes szervezés után az ínségmunkák április második felében néhol meg is indultak. Ezek azonban messze nem tudtak olyan foglalkoztatást biztosítani, ami a közhangulat megnyugvását elérte volna. Nagy Gyula rahói járási parancsnok jelentése Aknaszlatináról a meginduló munkákról: „Az apsai domb útmunkálatai megkezdődtek ugyan, de ott sincs elhelyezkedési lehetőség, ott sem lehet az összes munkanélkülit elhelyezni.”⁶⁵ Máshol, mint például Oroszmokra községben (ahol a lakosság 24%-a volt munkanélküli) a családok gyors segélyezése érdekében gyerekmunkát hirdettek facsemeték ültetésére napi 1–1,50 pengő bérért.⁶⁶ Április végéig az ínségmunkák csak kevés helyen kezdődtek meg. Novákovits altábornagy jelentése szerint 1939. április 23-án 1670 főt és 50 fuvarost foglalkoztattak ínségmunkában, 1–2,5 pengő napszámérért. Az április végi kereseti lehetőségeket Novákovits Béla, a katonai közigazgatás vezetője is „nyomottnak”, kevésnek tartotta.⁶⁷ Ráadásul ahol még nem indultak meg az ínségmunkák-közmunkák május elején, ott már komoly feszültség jellemezte a lakosság hangulatát. Alsóbisztra fakitermeléssel foglalkozó munkásai például a község háza elé vonultak felháborodásukban. Az esetről és a követelésükről a megriadt községi jegyző azonnal jelentést tett Császár Gézának, a huszti járási katonai parancsnoknak: „éhség veszélye fenyegeti őket, mert már minden élelmiszerkészletük kifogyott és úgyszintén a pénzük is.”⁶⁸ Négy nap múlva Császár Géza alezredes közreműködésével beindultak az ínségmunkák a községben. Sőt, a parancsnok listát állíttatott össze a mélyszegénységben élő alsóbisztrai lakosokról a községi jegyzővel, és őket a Magyar a Magyarért Mozgalom huszti fiókján keresztül soron kívül élelmiszersegélyben részesítette.⁶⁹ Összességében azonban az ínség- és közmunkák csak a polgári közigazgatás működésekor váltak tömegessé, 1939. július 7-ét követően. Ekkor már kiszámíthatóbbakká váltak a finanszírozási keretek. Nem hitel, hanem konkrét tétel formájában szerepelt egy-egy vármegye, illetve közigazgatási kirendeltség éves költségvetésében a közmunka. A katonai közigazgatás csak enyhíteni tudta a nélkülözést.⁷⁰

⁶⁴ KTÁL, Fond 1004., op. 1., od. zb. 5., 2.

⁶⁵ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 17., 12.

⁶⁶ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 8., 53.

⁶⁷ MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 5–6.

⁶⁸ KTÁL Fond 1213., op. 1., od. zb. 31., 1.

⁶⁹ KTÁL Fond 1213., op. 1., od. zb. 31., 2.

⁷⁰ Tóth István ilosvai ügyvéd, Füzessy Péter őrnagy, ilosvai járási katonai parancsnok mellé beosztott miniszteri megbízott 1939. április 30-i jelentést tett a Kárpátcsoport ungvári központjának az ínségmunkák hatékonyságáról: „A szükségmunkák nem elegendőek a munkanélküliségnek meg-

A munkanélküliség mérséklését remélte a katonai közigazgatás a magyarországi (pontosabban a rutén munkaerőnek az Alföldre exportálásától) és a külföldi munka-lehetőségektől. Egyiket sem sikerült olyan tömeges méretekben megvalósítani, hogy a katonai közigazgatás megoldja vele a munkanélküliséget, azonban a lakosság egy részének munkát és némi jövedelmet tudott vele biztosítani. Kárpátalján a ruszin lakosság már a csehszlovák időszakban is gyakran vándorolt más törvényhatóságba (olykor a trianoni országrésze) munkavállalás miatt. A katonai közigazgatás igen későn, csak 1939. április végén kezdett hozzá a ruszin lakosság toborzásához alföldi munkaalkalmakra. Ezt a feladatot a Novákovits Béla altábornagy mellé beosztott gazdasági felügyelő, Novy Ferdinánd koordinálta. Novy 1939. április 26-án utasította a járási katonai parancsnokokat és a járási gazdasági felügyelőket, hogy hat nap alatt készítsenek kimutatást az erdei munkások számáról, nemi bontásban. Ebben tüntessék fel azt, hogy közülük hányan dolgoznak már Németországban fakitermelési munkán, illetve hányan vannak foglalkoztatva fakitermelésben Kárpátalján. Ezen túl azt is fel kellett tüntetni, hogy hány fő akar munkát vállalni a trianoni Magyarország területén. Novy egyértelműsítette, hogy külföldi munkára toborozni, szerződést kötni csak és kizárólag az ő beleegyezésével lehet.⁷¹ Ezeknek a kimutatásoknak az elkészítése csak május elején vette kezdetét. Átlagosan 10–15 olyan személyt írtak össze, akik alföldi munkákra jelentkeztek.⁷² Miközben tartott a felmérés, a trianoni ország részen működő nagybirtokosok egyéni megkeresésekkel fordultak Novákovits Bélához, melyben ruszin csoportokat kértek munkára. A katonai közigazgatás idején összesen 60 ruszin munkást gyűjtött össze Egán Imre⁷³ és szállíttatott Vitéz Győző abaújszemerei gazdaságába.⁷⁴ A katonai közigazgatás szervezőmunkájának köszönhetően 1939. június-július között 7500 kárpátaljai ruszin szezonális munkás vehetett részt az alföldi aratási munkálatokon, melynek során 240 vagon búzát kaptak kere-setként.⁷⁵ Ezt a MÁV ingyen szállította haza nekik Kárpátaljára.⁷⁶

A munkáskéz-fölösleget nehéz volt elhelyezni helyben, illetve az Alföldön, valamint más trianoni magyarországi uradalmakban. Ráadásul a magyarországi, alföldi aratási munkálatok sem tudtak minden ruszin munkaerőt „elszívni”.⁷⁷ Így vetődött

nyugtató megszüntetésére. Ezek kisebb voltak miatt pillanatnyilag eliminálták a nélkülözést.” KTÁL Fond 47., op. 1., od. zb. 49., 2.

⁷¹ KTÁL, Fond 1004., op. 1., od. zb. 7., 4.

⁷² KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 4., 27.

⁷³ Egán Imre ekkor az Országos Földhitel Intézet gazdasági szakértője volt.

⁷⁴ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 12., 1.

⁷⁵ Tömegesen 1940-től érkeztek ruszin munkások az Alföldre aratási munkákra.

⁷⁶ BRENZOVICS László: A magyar kormányzat Kárpátalja-politikája. In: *Kárpátalja 1938–1941. Magyar és ukrán történelmi közéletés*. Szerk. FEDINEC Csilla. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2004. 90.

⁷⁷ Megvan az új szlovák–magyar határ. Sorsdöntő kérdés. *Népszava*, 1939. április 2. 1.

fel a külföldi munkatoborzás. Erre a katonai közigazgatás időszakában került először sor, bár erről konkrét információkkal nem rendelkezünk, csak utalásokkal.

A katonai közigazgatásban a kereskedelem sem maradt érintetlen, előtérbe került a területen működő iparüzési engedélyek felülbírálata, amit a katonai közigazgatás kezdett meg. Ennek menetét 1939. március 22-én a helyi sajtóban ideiglenes rendzéseként közölték. Újszerűsége abban rejlett, hogy az iparjogosítványokért a kérvényeket bármilyen nyelven be lehetett nyújtani, a könnyítést pedig az jelentette, hogy nem kellett magyar nyelvű fordításokat mellékelni, illetve az anyakönyvi kivonatok helyett egyházi hatóságok által kiállított keresztlevelek is elegendőek voltak a származás, illetőség igazolására.⁷⁸ Csak részben van értesülésünk arról, hogy milyen szempontok alapján hagyott jóvá, utasított el ilyen kérvényeket a katonai közigazgatás. Általában az a kérvényező, aki az első világháborús részvételére, hadirokkantságára, a csehszlovák időszakban (1919–1939 között) magyarsága miatti meghurcolására hivatkozva kérte iparüzési engedélyének meghagyását, annak működési engedélyét a járási katonai parancsnok érintetlenül hagyta.

Ezzel szemben arra is volt példa, hogy az addig iparüzési engedéllyel nem rendelkező (büntetett előéletű) szeklencei lakos Monics László úgy kapott szatócs működési engedélyt, hogy indoklásában erős antiszemita érvelés szerepelt: „Keresztény kézben lévő szatócsbolt Szeklencén nincsen, csak zsidó.”⁷⁹ Minden esetben a járási katonai parancsnokságok utasítására kezdték meg egy-egy kereskedő előéletét kinyomozni a csendőrök. Április közepén azonban jelentős változás állt be az igénylésekben, ugyanis az iparüzési engedélyek kérvényezőinek erkölcsi bizonyítványt és állampolgársági vagy illetőségi bizonyítványt kellett mellékelniük kérvényükhöz. A szigorítást a helyi sajtó a zsidótörvényekkel kapcsolatos visszaélések megelőzéseként propagálta.⁸⁰

Közben 1939 májusában a magyar országgyűlés elfogadta a második zsidótörvényt. A törvény szövege szerint a „a törvény végrehajtása során a visszacsatolt területekre vonatkozóan – amennyiben az ottani viszonyokhoz képest szükséges – átmenetileg eltérő szabályokat állapíthat meg.”⁸¹ Feltételezhetően ez is történt. A katonai közigazgatás nem vonta meg tömegesen a zsidók iparengedélyeit, annak ellenére, hogy a ruszinok többsége ezt elvárta.⁸² Előbbi állításomra több tény is utal. Először is Novákovits Béla, a katonai közigazgatás vezetője 1939. április 23-án jelentést tett a Miniszterelnökségnek a kárpátaljai közállapotokról. Ebben a jelentésben leszögezi,

⁷⁸ *Kárpáti Híradó*, 1939. március 22. 4.

⁷⁹ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 20., 12.

⁸⁰ *Kárpáti Híradó*, 1939. április 13. 2.

⁸¹ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról.

⁸² MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 11.

hogy a ruszin lakosság általános óhaja a zsidóktól az iparüzési engedélyek (főleg a dohány- és szeszárúsítás) megvonása és ruszinok közötti szétosztása, amit Novákovits Béla altábornagy egy vezérkari rendeletre hivatkozva szigorúan megtiltott és nem hajtott végre.⁸³ Másodsorban gyakran fordult elő az is, hogy a járási katonai parancsnok munkáját segítő miniszteri megbízottak május végén felemelték hangjukat a második zsidótörvény ellen. Így tett Tóth István ügyvéd, az ilosvai járási miniszteri megbízott is, aki 1939. május 21-én napi jelentésében arra kérte a Miniszterelnökséget, hogy módosítsák a második zsidótörvény néhány paragrafusát. Indoklása ez volt: „Az ukrán uralom nem volt kevésbé veszélytelen, sőt hosszabb időtartalma folytán nagyobb megpróbáltatásoknak tette ki általában a magyar nemzethez hű maradt itteni polgárokat.” Tóth megbízott kérte, hogy a második zsidótörvény második paragrafusának hatodik bekezdése alapján mentesítsék és vegyék fel a kedvezményezett kategóriájába azokat a zsidókat is, akik Kárpáti Ukrajna idején meghurcoltatásokat szenvedtek vagy segítséget nyújtottak a magyar Honvédségnek. „Ez igazságos és méltányos lenne, mert azzal a tevékenységükkel a kivétel alá vont személyek segítséget nyújtottak az ukránok elleni küzdelemben, dacára a féktelen ukrán terrornak, és megkönnyítették a felszabadító magyar csapatok várva-várt előrenyomulását” – áll Tóth István indoklásában.⁸⁴ Sőt, javasolta ezeknek a zsidó személyeknek Horthy Miklós általi kitüntetését.⁸⁵ Végül pedig 1939 augusztusában készült egy helyi, a Kárpátaljai Kormányzói Biztosság által készített felmérés a hegyvidéki terület gazdasági, ipari állapotáról. Ennek adatai alapján kiderült, hogy a kereskedők 78%-a, az iparosok 52%-a volt zsidó még 1939 augusztusában is.⁸⁶ Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy a zsidóktól ne vontak volna vissza iparüzési engedélyt, de tömegesen egészen biztosan nem.⁸⁷ Egyik esetben például Bossányi Béla ezredes, Perecseny járás katonai parancsnoka 1939. július 6-án a polgári közigazgatás életbeléptetését megelőző napon fél tucat zsidó kocsmáros, illetve

⁸³ Novákovits Béla 1939. április 23-i beszámolójában megnevezi az említett rendeletet (390320/V. hdm. vkf. polg. csop. számú rendelet), amit sajnos ez idáig nem sikerült megtalálnom. MNL OL, K 28., 55. cs., 100. tétel., 1939–T–16295., 12.

⁸⁴ KTÁL, Fond 47., op. 1., od. zb. 49., 6a.

⁸⁵ KTÁL, Fond 47., op. 1., od. zb. 49., 6a.

⁸⁶ Kosztyó Gyula: Mit veszített Kárpátalja magyarsága a holokauszttal? *Levéltári Közlemények*, 2017/1–2. 331.

⁸⁷ A visszacsatolt Kárpátalján az iparrevízió kezdetét az 1940. május 14-én megjelent 3380/1940. M. E. számú rendelet jelentette. A rendelet alapján a kormányzói biztos 1941. március 31-ig az összes iparüzési engedélyt felülvizsgálta Kárpátalján. A revíziós során az izraelita tulajdonú ipar- és kereskedő-jogosítványok 29%-át hagyták csak meg. Az arányok az iparrevízió után az iparosok és kereskedők 53,3%-a zsidó, 46,7%-a keresztény. Ld. *A kárpátaljai területen a kereskedelem és ipar nemzeti alapra helyezése*. Kárpátaljai Tudományos Társaság, Ungvár, 1941. 3–52.

kereskedő rum- és szeszárusítási engedélyét vonta meg, aminek indoklása ismeretlen. A Nagybereznai Autonóm Ortodox Izraelita Hitközség rabbija, Schreiber Herman már a polgári közigazgatás életbeléptetése után az Ungi Közigazgatási Kirendeltség vezetőjéhez fordult azzal a kéréssel, hogy adják vissza az iparüzési engedélyeket. A kirendeltség vezetője ígéretet tett arra, hogy minden érintett zsidó kereskedővel egyenként fognak tárgyalni, amiről sajnos további információk nem maradtak fent.⁸⁸

A szociális, közellátási helyzet javítására irányuló intézkedések

Novákovits Béla altábornagynak a gazdasági élet megszervezésén túl Kárpátalja katasztrófálisan rossz szociális, főleg közellátási viszonyait is kezelnie kellett. A lakosság már március végén panaszaival árasztotta el a járási katonai parancsnokságokat, melyekben szegénységre, de főleg a közellátási gondokra, az élelmiszerhiányra panaszkodtak.⁸⁹ Ennek oka az általános élelmiszerhiány volt, amihez a Honvédség is hozzájárult a helyi készletek felvásárlásával. A Kárpát-csoport parancsnoksághoz kirendelt összekötőtiszt, Szentpály Jenő százados jelentése a közellátás állapotáról a katonai birtokbavétel pillanatában: „A vezető hadbiztos már attól tartott, hogy az egész Ruténföld éhezni fog, mert a csapatok az amúgy is szegény vidéket a szó szoros értelemben felették, a helyszíni beszerzés már alig eredményezett valamit. Az üzletek teljesen kiürültek, a katonaság nem csak az ételmezt, de mindent összevásárol.”⁹⁰ Ráadásul a tömeges fertőző betegségek sora hastífuszjárvánnyal fenyegetett.⁹¹ Egyik járási szociális alkalmazott ilyen tapasztalatokat szerzett a Nagyberezna környéki falubejáráson a lakosság életkörülményeiről: „Amit itt láttunk, nyomorúság és mezítelenség, az felejthetetlen. Krumplics az egyetlen eledelük, de már az sincs mindenkinek [...] bementem az egyik házba. Kecské az ágy alatt stb., de krumplics is láttam. Tisztaságról persze szó sincs. [...] Kenyeret is csak karácsonykor és húsvétkor esznek, annyira ritka dolog.”⁹² A katonai közigazgatásnak komoly terhet jelentett az egyre inkább járványméreteket öltő hastífusz is. A közegészségügy a hatalomváltáskor száz sebből vérzett. A csehszlovák orvosok elmenekültek, elmaradtak a himlő, a tífusz elleni oltások. Már a katonai közigazgatás első napjaiban orvosokat neveztek ki a trianoni országrészből Rahóra, Kőrösmezőre, Husztra Marcaliból, Nyéklád-

⁸⁸ KTÁL, Fond 42., op. 1., od. zb. 150., 1–2a.

⁸⁹ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 1., 12–13a.

⁹⁰ HL, VKF B/227. doboz. 277/1260/1988. Mikrofilm. 1939. 1. oszt. 3529/Eln. Tapasztalatok a Ruténföld megszállásánál. 139.

⁹¹ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 5., 2–5.

⁹² *Magyar a Magyarért beszámoló.* Magyar a Magyarért munkabizottság, Budapest. 1939. 91.

házáról.⁹³ 1939. április 27-én be is következett az első nagyobb járvány. Taracköz községben hastífusz tört ki. Lehoczky-Semmelweis Andor alezredes, técsői járási katonai parancsnok azonnal karantént rendelt el, nagy mennyiségű mésszel fertőtleníttetve a község lakosainak mellékhelyiségeit, a csendőrség pedig szigorúan ellenőrizte a karantén betartását. Az óvintézkedések ellenére a fertőzés átterjedt Királymező községre is, majd pedig több más településre.⁹⁴ Annak érdekében, hogy a fertőző betegségeket már a kezdeti fázisukban észleljék, Novákovits Béla minden járási katonai parancsnoknak megparancsolta, hogy heti rendszerességgel közegészségügyi jelentéseket készítsenek és azt küldjék meg neki.⁹⁵

A lakosság hangulata végletekig leromlott, és március végén már a járási katonai parancsnokok is komoly áruhiányról tettek jelentéseket. Nagy Gyula alezredes, a rahói járás katonai parancsnoka petróleum-, cukor-, gyufa-, liszt-, kukoricaliszt-, sertéshús- és burgonyahiányról jelentett Novákovits Bélának.⁹⁶ Amíg ott főleg az alapvető élelmiszerekből mutatkozott hiány, addig a técsői járásban vaseszközökből és szalonnából volt égetően kevés.⁹⁷ Májusra a lakosság saját készleteit is felélte.

Az áruhiány oka a katonai közigazgatás kezdetén bevezetett meggondolatlan kötött árszabályozás volt. Ugyanis annak alapján⁹⁸ ugyanazokon az árakon kellett árusítani a termékeket, mint az első bécsi döntéssel visszacsatolt ungvári, beregszászi, munkácsi piacokon. Például ha egy mázsa kukorica 15 pengőbe került a munkácsi piacon, akkor a katonai közigazgatás fennhatósága alatti területen sem lehetett drágábban adni, mint 15 pengő. Ez azonban kedvét szegte a kereskedőknek, akiknek a vásárlási árhoz a szállítási költséget is hozzá kellett adnia. Így a kereskedők egyszerűen nem kereskedtek, kivártak, hiszen az áruszállítási díj saját veszteségként jelent meg költségvetésükben.⁹⁹ Így felértékelődtek a boltok felhalmozott árukészletei, ami ideiglenesen áremelkedést okozott.

Az áruhiányt a magyar birtokbavételt követő néhány napban jellemezte áremelkedés. Novákovits Béla március 27-én valamennyi járási katonai parancsnokkal tudatta, hogy intézkedjenek az indokolatlan áremelkedéssel szemben, mert olyan értesülések jutottak el hozzá, hogy „egyes közszükségleti cikkek árát már most is, teljesen indokolatlanul 50-70%-kal felemelték.”¹⁰⁰ Ennek kezelése érdekében Nová-

⁹³ KTÁL, Fond 1004., op. 1., od. zb. 14., 7–8.

⁹⁴ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 5., 5.

⁹⁵ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 68.

⁹⁶ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 5., 5.

⁹⁷ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 8., 53.

⁹⁸ Ezt az utasítást nem sikerült felkutatni.

⁹⁹ KTÁL, Fond 1005., op. 1., od. zb. 2., 55a.

¹⁰⁰ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 1.

kovits állandó árfelügyelői szolgálat létrehozását látta szükségesnek. Vezetőjének az Árellenőrzés Országos Kormánybiztosának kiküldöttjét, Solty Ernőt nevezték ki. Feladatát Novákovits így foglalta össze: „a megfelelő közhangulat biztosítása érdekében elengedhetetlenül szükséges, hogy a közszükségleti cikkek ára ne haladja meg az impériumváltás előtti szintet.”¹⁰¹ Az árellenőrző szolgálat felállításával egy időben Novákovits szigorú rendszabályokat léptetett életbe: az árat jól látható helyen fel kell tüntetni pengőben, az árak nem különbözhetnek a csehszlovák időszak áraitól (a váltás során cseh korona–pengő aránya 7:1). Ezek ellenőrzését a csendőrségre bízta, csakúgy, mint az alapvető élelmiszerek árának napi szintű ellenőrzését.¹⁰² Ezen kívül Novákovits adatgyűjtésbe kezdett március végén, és minden járási katonai parancsnokot arra utasított, hogy készítsenek kimutatást a közszükségleti cikkek átlagáráról és nevezze meg az előforduló áremelkedések okait. Lehetőséget adott arra, hogy azokban a járásokban, ahol erre szükség van, ott Solty Ernő közélélmzési, árellenőrzési felügyelő az adott járásban érvényes irányárakat határozhatott meg.¹⁰³ Április 1-jén újabb szigorú utasítást adott a csendőrségnek. Előírta azoknak a boltoknak a bezárását, árukészletének a lefoglalását, amelyek nem tartották be az árszabályozásra vonatkozó utasításokat.¹⁰⁴ Az intézkedések – főleg, hogy néhol egyéni irányárakat lehetett létrehozni – elérték céljukat, mert májusra az árak már megegyeztek a csehszlovák időszakkal.¹⁰⁵

A visszacsatolt területek rászoruló lakosságának átmeneti inségenyhítésére törekedett az 1938 őszén kezdődött Magyar a Magyarért Mozgalom.¹⁰⁶ A szervezet Kárpátalján is munkához látott a terület katonai birtokbavételét követően. Lebonyolítója a hegyvidéki területen a Hangya, a katonai közigazgatás és a Külkereskedelmi Hivatal, illetve a járási szociális előadó volt. 1939. március 21-én a Hangya árukezelési osztálya közölte Novákovits Béla altábornaggyal, hogy a Magyar a Magyarért Mozgalmat kiterjeszti Kárpátaljára is, amihez kérték a katonai közigazgatás támogatását. A gördülékeny munka érdekében pontosan meghatározták a feladatokat. A Külkereskedelmi Hivatal biztosította a Mozgalom számára fontos árukészletet, a Hangya Szövetkezet vasúti szállítást és raktárait ajánlotta fel a társaságnak, illetve vállalta, hogy üzleteiben lebonyolítja a csomagok átadását a kedvezményezettnek, amíg a járási szociális előadók meghatározták a lakosság 10%-át (rászorulókat), akik az élelmiszercsomagra jogosultak voltak, majd a Hangya raktáraitól megigényelték

¹⁰¹ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 1.

¹⁰² Szalonna, vöröshagyma, zsír, kukoricaliszt, étolaj, tej, vaj, tojás, burgonya.

¹⁰³ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 1.

¹⁰⁴ KTÁL, Fond 1213., op. 1., od. zb. 19., 4.

¹⁰⁵ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 5., 5.

¹⁰⁶ *Magyar a Magyarért beszámoló*. Magyar a magyarért munkabizottság, Budapest, 1939. 42.

a szükséges élelmiszersomagokat.¹⁰⁷ A katonai közigazgatás egyrészt felügyelte az élelmiszerszállításokat, másrészt pedig gépkocsikat, honvédségi szállítóeszközöket biztosított a Hangya számára az élelmiszerszállításokhoz. Annak érdekében, hogy már járási szinten minél gördülékenyebb legyen a segélyezés lebonyolítása, mind a Hangya, mind pedig a Külkereskedelmi Hivatal a katonai közigazgatás járási parancsnokai és a mellettük működő járási szociális előadók mellé körzeti vezetőt, illetve külkereskedelmi szakelőadót neveztek ki.¹⁰⁸

A feladatok differenciálása után már március 24-én megkezdődött az érdembeli munka. Kárpátján nem élelmiszeraltványokat osztottak ki, hanem előre elkészített egyszeri élelmiszersomagokat.¹⁰⁹ A Mozgalom 100 000 élelmiszersomag előkészítéséről állapodott meg a Hangyával. Ebből 3055 csomagot osztottak ki március 24–27. között 55 kárpátjai községben. Ennek tartalma 1 kg nullás liszt, 1 kg kukoricaliszt, 1 kg bab, 0,5 kg cukor és 0,5 kg szalonna volt. A húsvéti időszak előtt még 52 500 élelmiszersomagot osztottak ki 424 községben, ami összesen 210 tonna élelmiszert jelentett (800 hordó káposzta, 100 hordó hering, 200 hordó hal, 240 hordó napraforgóolaj) és 50 vagon burgonyát.¹¹⁰

Az élelmiszersomagokat az első körben (a márciusi kiosztáskor) a mélyszegénységben élők kapták. 1939. április közepétől viszont már egyre gyakrabban az inségmunkát végzők is bérük egy részét élelmiszersomagok, vetőmag¹¹¹ formájában vehették át.¹¹² A csomagokhoz a lakóhelyen működő Hangya üzletben vagy a községi jegyzői hivatalban lehetett hozzájutni.

A Magyar a Magyarért Mozgalom az élelmiszeren kívül vetőmagjuttatást is bonyolított. Április 4-én Novákovits altábornagy utasítására a községi jegyzők összeírták, mekkora mennyiségű vetőmagra van szükség a katonai közigazgatás területén élő lakosoknak. A vetőmag ingyenes volt, de feltételhez kötött. A gazdáknak ígéretet kellett tenniük arra, hogy 1939 szeptemberében az átvett vetőmagnak megfelelő mennyiségű termést adnak vissza a községi jegyzőnek.¹¹³ Olyan olajozottan hajtotta

¹⁰⁷ A segélyezési mozgalom alapelve az volt, hogy az inséges lakosság legfeljebb 10%-a segélyezhető az akció keretei között. A járási szociális előadó feladata volt a segélyezésre jogosultak összesítése. Uo. 43.

¹⁰⁸ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 8., 1–4.

¹⁰⁹ Az első bécsi döntéssel visszacsatolt területeken élelmiszeraltványokat osztottak ki a rászorulóknak, akik azt a Hangya üzleteiben váltották be.

¹¹⁰ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 8., 1–4.

¹¹¹ Vagy 10 kg szemes kukorica, vagy 5 kg rozsliszt.

¹¹² Ezzel igyekezett elérni a katonai közigazgatás, hogy a lakosság az inségmunkával szerzett szerény jövedelmét alkoholra költse. KTÁL Fond 127., op. 1., od. zb. 43., 46. Lásd még. KTÁL Fond 1215., op. 1., od. zb. 8., 1–3.

¹¹³ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 6., 2.

végre a katonai közigazgatás az adatok összegyűjtését, jelölte ki a szállítási útvonalat, készített szállítási tervet, hogy áprilisban-májusban meg is érkezett a vetőmag (kukorica).¹¹⁴ Pedig nagy mennyiségről, 100 vagon kukoricáról volt szó, ami 300 000 segélyezettnek fejenként 3 kg vetőmagot jelentett. A kukoricát minden járás központjában személyesen a kedvezményezettnek adták, mérték ki.¹¹⁵ A források szerint mindenki, aki kérvényezett vetőmagot a katonai parancsnokságoktól, kapott is. Továbbá az is ismert, hogy Novákovits Béla utasítása szerint főleg a törpebirtokosok (0,5–2 hektár közötti földterülettel rendelkezők)¹¹⁶ voltak a vetőmagakció fő célcsoportja.¹¹⁷

ÖSSZEGZÉS

Az 1939. március 18–július 7. között Kárpátalján működő katonai közigazgatás történetét eddig elsősorban az erőszakalkalmazás, a bevonuló Honvédség atrocitásai felől értelmezték. E tanulmányban a katonai adminisztráció tevékenységét kívántam árnyalni azzal, hogy új oldaláról, annak gazdasági és szociálpolitikai intézkedésein keresztül, eddig ismeretlen források felhasználásával vizsgáltam.

A katonai közigazgatás válságidőszakban működött. A gazdasági életet a hatalmi átrendeződés miatt tökehiány, munkanélküliség jellemezte. Ezek felszámolásában a katonai közigazgatás tulajdonképpen előzetes munkálatokat látott el. Kataszterekeket, kimutatásokat készített a munkanélküliekről, összesítette az alföldi munkára jelentkezőket. Mindez komoly segítséget nyújtott a polgári közigazgatásnak az ínség- és közmunkák megindításakor. Ezzel egy időben Novákovits Béla mindent elkövetett annak érdekében, hogy a Kárpátalján működő üzemek tökehiányos állapotára Budapest figyelmét ráirányítsa, ezáltal is mérsékelje a munkanélküliek számát. Lehetőségeihez mérten ott, ahol halaszthatatlan volt, azonnal megindította az ínségmunkákat, de a közellátás nehéz feladatát is biztosítani kellett. Ebben jelentős terhet vett le a katonai parancsnokok válláról a Magyar a Magyarért Mozgalom. Közös munkájukban hatékony együttműködés valósult meg. Összességében azonban sem a Magyar a Magyarért Mozgalom, sem a katonai közigazgatás nem tudta fedezni

¹¹⁴ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 6., 35.

¹¹⁵ *Magyar a Magyarért beszámoló*. Magyar a magyarért munkabizottság, Budapest, 1939. 96.

¹¹⁶ 1939-ben ők alkották a földbirtokosok 70%-át, miközben csak a földterületek 13%-a fölött rendelkeztek. *A Kárpátaljai Mezőgazdasági Kamara 1941. évi igazgatói jelentése*. Kárpátaljai Mezőgazdasági Kamara, Ungvár, 1942. 11.

¹¹⁷ KTÁL, Fond 1215., op. 1., od. zb. 7., 2–3.

a közellátásban tapasztalható hiányokat, de nem is ez volt a céljuk az általuk felügyelt véges erőforrások miatt.

A katonai közigazgatás gazdasági és szociális intézkedései Kárpátalján összességében kevésbé bizonyultak hatékonyak. Sem a katonai adminisztráció időtartama, sem a rendelkezésre álló források nem jelenthettek megoldást száz év elhanyagolt szociális, gazdasági problémáinak megoldására. Feladata így a lehetőségekhez mért válságkezelésre és a feladatok koordinálására terjedt ki.